

Mikrohistorija na primjeru zeničkog kraja

prof. dr. Salih Jalimam

Mikrohistorija se javlja u historiografiji sedamdesetih godina 20. vijeka, s ciljem da se istraži i interpretira „sve ono što je čovjek u prošlosti radio i napravio, što može nam dati neku obavijest o njemu: tekstovi, spomenici, usmena tradicija.“¹ Istraživači mikrohistorije, prije svega, ispituju vlastite metode i interpretacije, preispituju dotadašnje teorije i metode osobito one koje na osnovu serijskih ispitivanja dolaze do općih zaključaka. „Pri takvom zaključivanju zanemaruje se djelovanje i minimalna sloboda pojedinca kao i mogućnost posebnosti određenih događaja ili slučaja.“² Mikrohistorija se u svojim

metodama oslanja na historijsku antropologiju, uzimajući kao predmet izučavanja pojedinačni slučaj ili individualca. Posuđeno od antropologije, omogućava se ispitivanje individua i individualnih slučajeva, čime se stvara puno više prostora za istraživanje kulturnog, ekonomskog i socijalnog određenja pojedinaca. Mikrohistoričari teže realističnijem opisu ljudskog ponašanja unutar relativne slobode koja omogućava individualno djelovanje. Takav pristup omogućava praćenje simboličkog svijeta i uvažavanje materijalnih, ne samo pisanih izvora, mikrohistoriju spušta na razinu proučavanja jednog malog ograničenog područja – mikro razina – čime se stvara poseban metodološki poučak, intenzivno proučavanje dokumentarnih materijala, ne gubeći iz vida širi i složeniji društveni kontekst. Mikrohistorijski pristup određuje probleme stjecanja znanja o prošlosti kroz proučavanje raznih posrednih pokazatelja, znakova i simptoma, prije svih naglašava se individualni život i događaj, ali ne odbacuje mogućnost općenitijih zaključaka i razotkrivanje općenitijih fenomena. Mikrohistorijske teme su: selo, individualci, porodice, religijske grupe, crkveni redovi, lokalne pobune, ubojstva, samoubojstva.

U referatu će se primjerom zeničkog kraja ukazati na domete istraživanja, ukazati na interpretacijske metode, potvrditi neki mikrohistorijski trag.³ Zenički kraj je u rani-

1 Vodeći historičari su lijevo (marksistički) orijentirani, uglavnom Talijani: Giovanni Levi, Carlo Ginzburg i Edoardo Grendi, te Francuzi Emmanuel Le Roy Ladurie, Ernest Labrousse, Michel Foucault, David Ricardo, Fernand Braudel, Claude Levi-Strauss, Thomas Malthus, Francois Simiand, Sigmund Freud i Max Weber. „Le Roi Ladurie je vodeći prvak mikrohistorije, u kojoj povjesničar koristi proučavanje događaja, mjesta, obitelji ili života da bi se otkrila struktura koja je temelj života u određenom razdoblju. Neki, poput Niall Ferguson, dovode u pitanje vrijednost „mikrohistorija“, tvrdeći da je pogrešno pretpostaviti da studija jednog sela ili jednog incidenta u jednom gradu ili jedne obitelji otkriva šire obrasce života u Francuskoj, a kamoli ostatak Europe“ (Mirjana Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb, 1996., 260)

2 Ovaj pristup povijesti je poznat kao *histoire totale* ili *histoire tout court*. Došao je stav da religija i starih načina razmišljanja su nepraktična, možda čak i opasni, u moderno doba. „U općem metežu našeg vremena“, napisao je Febvre, „stara ideja odbijaju umrijeti i još uvijek pronaći prihvatu kod mase stanovništva.“ (Mirjana Gross, *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996., 289; Mirjana Gross, Mikrohistorija – dopuna ili suprotnost makrohistorije?, *Radovi* 28/1995.; Mirjana Gross, Susret historije i antropologije, *Narodna umjetnost* 33/2, Zagreb 1996.; Mirjana Gross, Plaidoyer za profesionalnu historiografiju, *Radovi* 29/1996.; Mirjana Gross, Europa – što je to? *Radovi* 34-36, 2001-2004.; Mirjana Gross, *Historijska znanost, Razvoj, oblik, smjerovi*, 1. izd. Zagreb 1976.; 2. izd. Zagreb 1980., Mirjana Gross: Von der Antike bis zur Postmoderne, *Die zeitgenössische Geschichtsschreibung und ihre Wurzeln*, Wien, Köln, Weimar 1998. Lynn

Hunt ur: *Nova kulturna historija*, Zagreb 2001., Zdenka Janeković-Romer, Povijesna spoznaja i metodologija povijesti u postmoderni, *Radovi* 32-33, 1999.- 2000.; Suzana Leček, Usmena povijest-povijest ili etnologija? Mogućnosti suradnje povjesničara i etnologa, *Časopis za suvremenu povijest* 1/2001., Jean François Lyotard, Postmoderno stanje, *Izvještaj o znanju*, Zagreb 2005.

³ Mirjana Gross, *O historiografiji posljednjih trideset godina*, br. 2., Zagreb, 2006, str. 583.-609.

3 .Salih Jalimam, *Historija Zenice*, Samostalno autorsko izdanje, Zenica, 2010., 15

jim historijskim periodima bio poprište mnogih historijskih zbivanja. Ostavlja se relevantnim historijskim mjerilima da to utvrdi, ali je rezultat, oblikovan u historijske studije i rasprave odviše skroman. Uzimajući u obzir, prevashodno, niz vrijednih prirodno-geografskih okolnosti, važan tranzitni drum rijekom Bosnom, posebno izvorište rudnog bogatstva, vezu sa susjedima, ali i vrijednim kulturno-historijskim cjelinama, zenički kraj može se izdvojiti iz ovještalih historijskih događanja, te se s pravom u literaturi tvrdi da je „područje Zenice i njene neposredne okoline bogato mnogim materijalnim dokazima o kontinuitetu civilizacija, kultura i historijskih zbivanja, te poštujući načelo prema kojem se sve to može uzeti kao garancija viševjekovnog života i djelatnosti često čudi da je tako malo bibliografskih podataka i literature koja se time bavi“.⁴ Otkriven je veliki broj arheoloških tragova koji svjedoče o ranijim civilizacijama, prije svih o rimsko-antičkoj epohi, utvrđeni su dokazi o životu iz perioda srednjovjekovne bosanske države, pronađeni pisani dokumenti kao i spomenici kulture iz doba osmanlijske vlasti, prijepisi, zapisi, epigrafska građa, etnografski predmeti, te mnogo toga sličnog. Nagli industrijski razvoj grada pred kraj 19. vijeka donio je sobom jednu novu kulturno-civilizacijsku naslagu, koja je prihvaćena i stvorila jedno novo stanovište, grad sa svim njegovim standardima i oblicima, o kojem postoji mnoštvo dokumenata, izvora i mnogo toga, ali nema integralne zapisane historije. U novovjekovnom periodu života ovog grada, niz okolno-

sti uticalo je da, opet, bude središte burnog privredno-društvenog života, prepoznatljiv po novim obrisima života i pokretačkih snaga u društvu, ali i sa svim karakterističnim mijenama koje su se zadržale do novijih dana. Svemu tome išlo je na ruku mnogo važnih faktora koji isključuju riječ slučajnost, naprotiv, poštovao se princip kvaliteta u historijskim relacijama koji se naslanjao i na vjekovnu želju ljudi da svjedoče o sebi i životu i prilikama.

O nastanku samog grada, mijenama koje je prošao kao i svemu onome što može biti lična karta njegovog viševjekovnog života kao da se teško može nešto i nazresti, posebno pred nepremostivim naslagama prohujalih epoha, života i poslovičnog nedostatka historijskih izvora.⁵ Donekle sve to ublažava želja za zapisivanjem, kroničarskim vezom kroz godine i dane, tako da se pored anarhoidne želje da se sve prepusti vremenu i zaboravu, pronađe i poneki zapis, kronika, spis i dokument iz različitih provenijencija, što sve, uz neminovne analogije sa sličnim procesima u drugim gradovima, dozvole pretpostavku istraživača da se obradi sveukupna historija Zenice. Historijski razvoj Zenice je čvrsta činjenica koja ima svoj poseban respekt, zahvaljujući i time koliko se do određenih shvatanja i stiglo u proučavanju svega toga prošlog. Duga i kontinuirana civilizacijska naslaga u zeničkom slučaju je bila predmetom samo konstatovanja, ali nikako zahtjev da se svi periodi i faze istraže i ponude kao dio zamišljene sinteze. Već je konstantovano da su skoro čitavi periodi u životu ovog grada ostali prećutani, zaboravljeni i neistraženi, prekriveni potpunim velom zaborava. Problem je sveobuhvatan i težak u svojoj punoći i zbog toga što se u jednom očajnom stanju, nepripremljenosti za seriozna istraživanja izgubilo dosta vremena. Treba ponovo

4 Kemal Hrelja, *Zenica i njena okolina*, Sarajevo, 1957, 34 (Radi se, prije svega o nekoliko pokušaja zaokruživanja zeničke prošlosti i u svemu tome je pokušaj dr. Kemala Hrelje još uvijek najzreliji i argumentacijom kao i metodološkim postupkom. Uzimajući podnaslov *istorijski prikaz* kao da je svemu tome podredio ukupnost slike o Zenici, nepravедно završavajući svoje istraživanje sa 1918. godinom. Najveći nedostatak u tematskom pogledu je što se skoro nikako ne obrađuju promjene u društvenoj strukturi grada od najstarijih vremena do 1918. godine, o čemu se moglo naći nekih dokaza)

5 Dušan Popović, *Varoš Zenica sa okolinom*, Sarajevo 1892.; Jahiel Finci, *Problemi stanovanja Zenice i prigradskih naselja*, Sarajevo, 1962.; Grupa autora, *Zenica (fotomografija)*, Zenica 1986.; Vlastimir Jović, *Zenica koje više nema*, Zenica, 1998.

napomenuti da se insistiralo na slici ideologizirane Zenice, grada prepunog crno-bijele sheme u naponu postindustrijskog razvoja, koji ,opet, ništa drugo nije do jedno osakaćeno viđenje historijskog razvoja. Tematski sklop zeničkih istraživanja nije ni veliki niti široko određen potrebama društva i života kakav je bio kao i afinitetu samog istraživača. Ovom prigodom bi se naznačili samo faktori koji su uticali na istraživanje historije Zenice, koji su ostali kao takvi i verifikovani u dosadašnjem istraživačkom zahvatu.⁶

Prva historija Zenice obrađena je kroz rad "Zenica i njena okolina" dr. Kemala Hrelje, koncipirana kao historijski prikaz zbivanja u zeničkom kraju od najstarijih vremena do 1918. godine. Poštujući primarni faktor, da se u osnovi politički razvoj postavlja kao dio ekonomskog života, tako se i ovaj priručnik u pravom smislu riječi nadovezuje na nastojanja historijske nauke da proдре u bit onoga što je grad u društveno-ekonomskom smislu riječi. Istraženi su skoro svi dominantni faktori koji su bili i ostali odlučujući u tom nastojanju, pa se ova knjiga smatra i prekretnicom u poimanju prošlosti Zenice. Rezultate do kojih se došlo u ovom radu koristili su svi budući istraživači historije Zenice. U historijskom razvoju grada, spomenuta knjiga je i jedina, ali njena namjera je bila historija do 1918. godine, čime se onemogućava praćenje historije modernog doba. U nekim svojim segmentima knjiga je s pravom pratila i historiju Bosne i Hercegovine, posmatrajući i na taj način doprinos i mje-

6 U bibliografskom pogledu, Zenica je 1985. godine dobila priručnik: Bibliografija radova o istoriji Zenice, Salihai Jalimama, koji je obuhvatio skoro sve ono što je o ovom gradu napisano u historijskoj, publicističkoj i srodnoj literaturi, zaključno sa 1984. godinom. Pokušalo se objediniti jedan cijeli veliki korpus pitanja i problema, prije svih da se na jasan i pregledan način približi svekoliko napisano o ovom gradu, podjeljeno u već standardne istorijske periode. Ukupno su prikupljene 1.184 bibliografske jedinice, što je za to vrijeme impozantan broj, koji niti je konačan, niti se time završava sve ono što i jest prošlost ovog grada. To je bio samo početak jednog procesa koji je započet mnogo ranije, 1957. godine, kada je objavljena prva historija ovog grada.

sto Zenice u svemu tome. Jedanaest godina poslije, pojavila se knjiga prof. dr. sc. Miloša Bjelovitića sa sličnim naslovom.⁷ Zajedničko i jednoj i drugoj knjizi je nekoliko činjenica o kojima treba voditi računa. Prije svega, da su pisane po jednom skoro standardnom klišeju u kojem su date sve osnovne činjenice o ovom gradu, bilo da se radi o historijskom razvoju, kulturnoj baštini, graditeljstvu, stanovništvu, ali i klimi, životu, geografskim uvjetima itd. Prema Hrelji i Bjelovitiću, Zenica je utemeljena kao novi grad u prvoj polovini 15. vijeka, ali na već identifikovanim naslagama ranijih civilizacija. Ostaci ranijih epoha, civilizacija i kultura koje su ovdje cvjetale, te ostavile tragove, ukomponovani su u pravom smislu riječi te su se nametnuli kao neophodni zbirni pokazatelji života i aktiviteta na ovim prostorima. Novija saznanja, istraživanja i prikupljena historijska građa, upotpunjavana je novim činjenicama, spoznajama i viđenjima tako da su mnogi aspekti o kojima je bilo riječi u spomenutim knjigama morali biti osmotreni i preformulirani i redefinirani. Prema svemu spomenutom, treba naglasiti da su za buduća istraživanja historije Zenice, knjige Kemala Hrelje i Miloša Bjelovitića važne za početak parcijalnih istraživačkih zahvata, posebno mikrohistorijskog poimanja prošlosti ranijih epoha.

U daljem slijedu pisanja o Zenici, naglasak je stavljan na temat doprinos i učešća radničke klase i Komunističke partije, iz kojeg je perioda, nastalo mnogo novih knjiga i brošura.⁸ Jednom rečenicom, skoro sve su podržavale nastojanje da se približi koncept tadaš-

7 Miloš Bjelovitić, *Zenica i njena okolina*, Sarajevo 1967. (Radi se o prvoj doktorskoj disertaciji o Zenici i njejoj okolini sa podnaslovom *ekonomsko-geografska studija*, koja prati razvoj grada sve do šesdesetih godina 20. vijeka. Pod tim naslovom određena je i namjena same knjige kao i metodološko-istraživački postupak u njenom koncipiranju.

8 Prije svih, to su radovi Bože Jokanovića: Božo Jokanović, *Rudnik uglja Zenica 1880-1980.*, Zenica 1980.; Božo Jokanović, *Radnički pokret Zenice do 1941. godine*, Zenica 1986.

nje vlasti koji bi kao piramida bio protegnut do njegovih početaka. Tematski okvir istraživanja nije nijednim svojim segmentom zašao u ona područja koja bi trebala i morala da oslikavaju dužinu kulturno-historijskog procesa, njihov nataloženi doprinos u vjekovima koji su mu prethodili. Koliko se to moglo i trebalo uraditi, svjedoči i nekoliko pokušaja monografskog tipa, posebno kada se na jedan popularan način pokušala predstaviti prošlost Zenice. Tih nekoliko pokušaja su ostali samo takvi, bez imalo unošenja širine historijskog procesa. Tih nekoliko monografija /fotomonografije/ nastale u skoro pravilnim razmacima od deset godina više su bile i ostale apoteoze nemoći i jednom haosu i neznanju nego li moguća pretpostavka značajnijeg pokušaja.

Mnogobrojne zamjerke dosadašnjem tematskom sklopu istraživanja zeničke prošlosti su opravdane i sa stanovišta pravilnog razmještaja bića historijskog života, njegovog totalnog zahvata kao i punoće u kojoj se treba da ocrtava. Uz želju da se predstava o prošlosti ovog grada ponudi u svoj svojoj cjelovitosti, moralo se preći na tzv. fazna istraživanja, koja opet podrazumijevaju registrovanje svega onoga što je Zenica bila u ranijim civilizacijskim epohama, prije svega poštujući nalaze i njihovu dokumentarnost.

Generalno, već je ocijenjeno da su i tematska kao i planska istraživanja zeničke prošlosti bila nesistemska u njenom historijskom kontinuitetu. Možda, da se napomene, da se najveći broj bibliografskih jedinica odnosi na istraživanja rata i narodnooslobodilačke borbe u ovim krajevima. U jednom cijelom tematskom opredjeljenju, Zenica u oružanoj borbi 1941.–1945. godine, pod snažnim uticajem ideologiziranog zahtjeva da se odgovori aktuelnoj stvarnosti, nije se mnogo odmaklo u poimanju historijskog procesa, posebno u tumačenju zamršenih društveno-političkih odnosa u Zenici i u cijelom širem području.⁹ Neobičnost tematskog sklopa

i traganja za prošlim vremenima Zenice i njene bliže okoline sastoji se u mnogim neložičnostima, prije svega na stalnom insistiranju, bez općeg ili posebnog uvida u raspoloživu historijsku građu, o mladosti ovog grada, njegovim slabim civilizacijskim korijenima, odsutnosti mnogo toga što ga može vezivati u red gradova sa dužom tradicijom. Suprotno tome, tek nekim sitnim koracima prolazila su uvjerenja da se, ipak, ovdje radi o viševjekovnoj civilizaciji, različitim kulturnim krugovima i narodima, velikom i burnom životu, koji, opet, nije umanjen sticajem okolnosti, niti uveličan pasivnošću onih koji su trebali da istražuju zeničku prošlost. Ostalo je mnogo toga još nerazjašnjenog i neistraženog, posebno na onim osnovama koje su postavili Kemal Hrelja i Miloš Bjelovitić, društveno- ekonomske pretpostavke historijskom procesu te se tako jasno ocrtava nesklad i nemoć u razrješavanju bitnih sastojaka historije Zenice od najstarijih vremena do najnovijih dana. Pokušaj da se autorski protumači sve ono što je vrijedno kao spomen historije Zenice nalaže da se prije svega kroz ovakav vid inventure spomenu i mnoge problemske cjeline koje su istražene, barem u nekim granicama koje se uzimaju kao meritorne. Već je konstatovano da je historijska literatura uglavnom orijentirana na šire istraživačke zahvate u kojima je Zenica i njena šira i uža okolina samo jedna od pojava, a ne i predmet istraživanja tako da su ostale neistražene mnoge dragocjene pojave i djelatnosti o kojima se mnogo toga može znati. U zeničkom kraju pojavljuju se i prvi puto pisci, zapisivači svega što se može da tretira kao dio jednog novog viđenja zeničkog kraja, te je i to ponuđeno u jednom zborniku radova.¹⁰ Ponegdje se može naći i nešto dragocjeno i vrijedno, zanimljivo i kao historijski izvor, ali i kao valjana slika svijeta u kojem se sve to dešava. Mnogo toga, marginalno i fragmentarno se može naći u pojedinim studijama, člancima i raspravama o širo-

9 Čamil Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*, Zenica, 1984,

10 Salih Jalimam, *Putopisne bilješke i zapisi o zeničkom kraju*, Zenica 1991., 147

kim problemima osmanlijske vlasti u Bosni i Hercegovini i tako o Zenici, pa se iz svih tako prikupljenih podataka može nekako i rekonstruisati prošlost ovog grada¹¹. Treba napomenuti da se pojavom prvih ozbiljnih studija koje koriste podatke iz neobjavljene osmanlijske građe samog grada malo prilagođava jednom standardnom gradskom faktoru, te su i time prilike u kojima se živjelo došle do punog istraživanja. No i pored svega toga, ostalo je mnogo nerazriješenog i neevidentiranog, prije svega jedan sintetički pogled na prilike i odnose u skoro svih pet stotina godina života osmanlijske vlasti, zatim specijalističke studije o skoro svim problemima u tom dugom životu. Nema posebnih radova o mnogim aspektima kvalitativnih promjena koje su se desile tokom ove vladavine, posebno na području duhovnog života, kao ni registra materijalnih spomenika kulture i njihovog tumača. Usljed nepouzdatih historijskih fakata, upravno-politički status samog grada nije otvoren niti su naznačene koordinate svega onoga što bi trebalo da sadrži njegov administrativni status. Mnogo toga bi se moglo nanizati o prilikama u samom gradu i njegovoj neposrednoj okolini u periodu osmanlijske vladavine. U godinama, koje prethode 20. vijeku mnogo toga se razjašnjava, barem kada se konsultuju bibliografski podaci i njihova širina, ali i tematski sklop o kojem se govori.

Doba, u historijskom pregledu poznato kao vrijeme austrougarske vladavine /1978. – 1918./, pored već evidentne naglašenosti u šarolikosti tema, posjeduje mnoge pretpostavke da se može govoriti o sintetičkom uobličavanju. Naime, historijska građa o ovom gradu je dovoljno upotrebljiva, može se naći mnoštvo vrijednih i zanimljivih dokumenata i zapisa koji, konfrontirani sa nekim ranijim ubjeđenjima o ovom gradu, ističu mnoge njegove vrijednosti. U većini slučajeva historijska literatura objaš-

njava privredni značaj ovog grada, posebno velike njegove privredne dijelove, ali i jedno skoro prenatraglašeno insistiranje na položaju i statusu radništva i njegovim osnovnim težnjama. Kroz neke naučne uradke pojavljuju se novi materijali u društvenom, političkom, javnom i kulturnom životu Zenice u periodu 1878.–1918. godine—čime se upotpunjuje jedan važan period zeničke prošlosti. Zanimljivost skoro svih obrađenih tema iz ovog perioda je i u tome što se koristi nepublikovana građa, koja skoro u potpunosti oslikava zadatu temu, bilo da se radi o radničkom pokretu, političkim prilikama, strukturi grada ili nekim drugim temama. Ipak, mnogo toga je ostalo neoblikovano u studijski projekat, pa se posebno moraju apostrofirati neka područja, kao npr. razvoj i djelatnost pojedinih političkih pokreta, socijalne osnove na kojima počiva cijelo društvo, kulturne i javne djelatnosti, evidentirani su mnogi kulturni, socijalni, društveni i politički pomaci. Nema razloga ne stvoriti predstavu o progresivnim promjenama u samom gradu, posebno kroz snažnu industrijalizaciju, koja donosi novi duh.¹²

Vrijeme između dva svjetska rata /1918. – 1941./ opet, po svim bibliografskim pokazateljima je brojno po temama, mogućnostima, ali je skoncentrirana oko nekih, za to vrijeme ključnih pitanja, prije svega vezanih za privredni i industrijski razvoj grada i šire regije, razvoj i djelatnost kao i akcije revolucionarnog radničkog pokreta i komunističke manifestacije. Istraživalo se i pisalo o ideološkim pokretima, često se pretjerivalo u nekim manifestacijama, pa se ponekad činilo da se u ovom gradu ništa drugo nije ni dešavalo. Kroz historijsku literaturu koja se bavila i bavi određenim tokovima ne samog grada nego i šire regije jasno su determinisane pozicije na kojima se nalazi ovaj grad, posebno u vrijeme snažnog ulaganja kapitala u njegovu proizvodnju i industrijalizaciju. Mnogo karakterističnih promjena zabi-

11 Salih Jalimam, *Prošlost Zenice do 1941. godine*, Zenica 1996.; Salih Jalimam, *Zenica (fotomonografija)*., Zenica 1999.

12 Salih Jalimam, *Kazniona*, Zenica 2009.

lježeno je u tadašnjoj štampi, pa se smatralo obaveznim i to provjeriti, te historiografski tretirati. Prema nekim obrađenim temama prilazilo se s određenom dozom kritičnosti, te su se nastojali identifikovati svi oni faktori koji su se nametnuli kao dio tadašnje stvarnosti. Već je konstatovano da veliki broj tema iz perioda međuratne historije Zenice nije obrađen ni u onim karakterističnim pregledima kojih je bilo na pretek kroz tzv. monografije historijskog razvoja pojedinih područja. Nedostatak ohrabruje da se obradi i obuhvati cijeli jedan tok promjena, prije svih političko profilisanje zeničkog građanskog svijeta, zatim djelatnost pojedinih političkih faktora koji spadaju u niz tzv. građanske orijentacije ili desno orijentisani do skoro monografskih zahvata o pojedinim znamenitim ljudima ili pojavama. Mnogo toga je zaobiđeno u obradi historije Zenice u periodu između dva svjetska rata, čime se u pravom smislu nametalo pseudohistorijsko shvatanje prošlosti bez ijednog pokušaja da se prevaziđu standardna lutanja koja su cijeli historij-

ski proces dovodila u jednu, karakterističnu ravan. Dileme koje se ovdje nameću nisu jedine niti se njima iscrpljuje temat zeničke prošlosti u dugoj historiji, naprotiv, ovim se samo naglašavaju određeni problemi.

ZAKLJUČAK

U pokušaju da se sumira sve ono što je pisano o zeničkoj prošlosti, samom gradu i njegovim vrijednostima, moguće je konstatovati da se radi o skromnim rezultatima, koji se nikako ne mogu mjeriti sa razvojem historijske nauke. Pred navalom novootkrivenih dokumenata i podataka, njihova historiografska pa čak i publicistička obrada je stala, neočekivano bez puno razloga, te se slika o prošlosti ovog grada i šire regije smatra dosta zamagljenom i nejasnom. Nedostatak pravih monografskih zahvata, posebnih specijalističkih istraživačkih zahvata sam po sebi je nepremostiv problem koji se, ipak, ovom prigodom apostrofira kao jedna od mogućih varijanti prilaza obradi prikupljenog materijala.